

Hélène Mercier

I Een heilige van de moderne tijd

Hélène Mercier en de morele grondslagen van met
maatschappelijk werk in Nederland

Stefan Dudink

Wie met een vluchtige blik het werk van Hélène Mercier (1839-1910) doorneemt, zou tot de conclusie kunnen komen dat de geschiedenis van het maatschappelijk werk in Nederland allesbehalve een geschiedenis van vooruitgang is. Hélène Mercier was meer dan honderd jaar geleden een van grondleggers van het Nederlandse maatschappelijk werk. De problemen die zij toen aanwees als de centrale kwesties van dat werk, lijken nu vaak nog verrassend vertrouwd. De verhouding tussen staat en particulier initiatief, de spanning tussen helpen en afhankelijk maken, het afwijzen van illusies over maakbaarheid van de samenleving ten gunste van een onderkenning van de taaie onveranderlijkheid van de sociale realiteit – menige hedendaagse preoccupatie lijkt gedrukt te staan op het soms verbrokkelende papier van de negentiende-eeuwse boeken en tijdschriften waarin Merciers ideeën zijn opgetekend.

Niet alleen de problemen, ook de oplossingen die Mercier formuleerde lijken soms evenzeer van onze tijd als van de hare. Mercier verwachtte veel van een harmonisch evenwicht tussen maatschappij en individu, staat en 'civil society', verheven sociale idealen en harde sociale feiten. Zij formuleerde haar programma voor de grondvesting van het maatschappelijk werk in Nederland in een ideologisch kader dat nu wellicht sociaal-liberaal zou heten. Deze ideeën over evenwicht tussen staat en individu contrasteerde zij met – socialistische – idealen van radicale maatschappelijke verandering die ze van de hand wees. En ook daarin lijkt ze dicht bij ons te staan. Sociale problemen worden vandaag de dag immers ook besproken vanuit de veronderstelling dat drastisch ingrijpen in de organisatie van de samenleving even ongewenst als onmogelijk is.

In dit artikel zal ik proberen iets van de herkenbaarheid en vertrouwdheid van Merciers werk ongedaan te maken. Ik wil laten zien dat de problemen van het maatschappelijk werk die Mercier aanwees, en de oplossingen die ze ervoor aandroeg, achter een schijn van vertrouwdheid wel degelijk van hedendaagse problemen en oplossingen verschillen. Ik doe dat niet om te suggereren dat de geschiedenis van het maatschappelijk werk toch een verhaal van vooruitgang is. En evenmin wil ik stellen dat de geschiedenis van het maatschappelijk werk niet van belang is voor het maatschappelijk werk in deze tijd. Ik zal naar de geschiedenis van het maatschappelijk werk kijken om te helpen hedendaagse problemen zo goed mogelijk te kunnen formuleren. Door de ideeën van Hélène Mer-

cier te bestuderen zonder te veronderstellen dat zij op de onze lijken, hoop ik zowel Mercier en haar tijd beter te kunnen begrijpen, als hedendaagse problemen beter te kunnen verwoorden. Ik zal in het bijzonder ingaan op één centraal onderdeel van Merciers werk. Zij was bijzonder geïnteresseerd in de vraag over welke psychische en morele capaciteiten een maatschappelijk werkster – want het ging haar bovenal om maatschappelijk werksters – moest beschikken om haar werk op de juiste wijze te kunnen doen. Deze kwestie opent het zicht op een zeer specifieke, negentiende-eeuwse morele verbeelding, waarvan ik betwijfel of moderne lezers die nog tot de hunne willen en kunnen maken.

‘Eene heilige van den nieuwen tijd’

Toen Hélène Mercier in 1910 overleed schreven verschillende auteurs uitgebreide herdenkingsartikelen over haar leven en werk. Deze publicaties maken duidelijk dat Mercier rond 1900 in kringen van sociale hervormers een voor-aanstaande positie had ingenomen. Zij gold als autoriteit op verschillende sociale terreinen, mocht de introductie van het maatschappelijk werk in Nederland voor een deel op haar conto schrijven en was een van de eersten die zich hier in de tweede helft van de negentiende eeuw voor ‘de emancipatie van den vrouw’ hadden ingezet.

Was het feit dat een vrouw in de tweede helft van de negentiende eeuw zich succesvol in het ‘mannelijke’ openbare leven begaf al opmerkelijk, voor Hélène Mercier gold dat eens te meer. De omstandigheden waaronder zij zich tot publieke figuur had ontwikkeld waren namelijk allesbehalve gunstig (De Wilde, 1985, 59). Niet gefortuneerd, als autodidact zonder academische opleiding, en in doen en laten belemmerd door een zwakke gezondheid, leek zij niet een vanzelfsprekende kandidaat voor een belangrijke plaats tussen pioniers van sociale politiek en sociaal werk. Dat zij die plaats toch verwierf sprak tijdgenoten tot de verbeelding. In de herdenkingsartikelen werd dan ook voortdurend het feit gememoreerd dat Mercier haar leven geheel en al had gewijd aan verschillende sociale vraagstukken ondanks haar onfortuinlijke persoonlijke omstandigheden. Een van die artikelen droeg de titel ‘Eene heilige van den nieuwen tijd’ (Kapteijn-Muijsken, 1911). En hoewel niet iedereen die Merciers leven en werk herdacht haar tot een heilige wilde uitroepen, werd haar leven in veel van deze stukken wel voorgesteld als voorbeeldig. Vooral de geestelijke kracht en bezieling waarmee Mercier de moeilijkheden in haar eigen leven overwon om zich aan de oplossing van maatschappelijke problemen te kunnen geven, kon menigeen zich volgens de commentatoren die haar herdachten tot voorbeeld nemen.

Wat interessant is aan deze herdenkingen van Merciers leven is dat daarin dit leven werd verteld in termen en op een manier die zij in haar eigen geschriften ook had gebezigd. Zij gebruikte die termen en verteltrant in haar boeken en artikelen om een ideaal te formuleren van een nastrevenswaardig en goed vrouwenleven. Zelfoverwinning en morele kracht waren prominente aspecten van dat ideaal. Ik zal hieronder een schets van Merciers leven en werk geven die niet bedoeld is om deze vertelling te herhalen, maar haar evenmin wil ontmaskeren.

1870 ‘Het was in 1870. (...) Het was midden in de winter dat vader vertrok, en hij liet moeder met negen kinderen zonder enige hulp achter. Moeder stapte naar de pastoor, die vrij gauw enkele dames overhaalde om iets voor ons te doen. Zij waren het er al meteen over eens, dat ik tot mijn meerderjarigheid in een liefdadigheidsgesticht zou komen. De ontsteltnis bij ons was groot. Toen moeder naar die inrichting was geweest om daar de nodige schikkingen te maken en zij daar een paar bestedelingetjes had gezien, kwam zij terug met verhalen dat die kinderen er zo bedrukt uit hadden gezien, dat ze zo diep hadden gebogen voor de moeder-overste, en zo al meer – om kort te gaan, het idee alleen al dat haar kleine Keetje zo’n droevig lot zou treffen kneep haar keel dicht, en toen zij een papier moest tekenen waarmee zij alle rechten over mij afstond, weigerde zij. Nee, dan had ze liever dat ik honger met haar leed; tenslotte hadden wij wel vaker in de puree gezeten. En we waren enorm opgelucht, toen wij besloten hadden met elkaar van de honger om te komen.

In die tijd maakten we kennis met alle liefdadigheidsinstellingen van Amsterdam. Eén ervan gaf ons elke week drie roggebroden; een andere alle veertien dagen een gulden in centen; er was altijd wel voor vijf cent slecht geld bij, maar wat deed je eraan – zonder die liefdadigheid per krummel zouden wij van honger en kou gestorven zijn. Ze gingen er trouwens van uit dat een mens door ontbering een beetje inkrimpt. Als ze bijvoorbeeld een hemd gaven voor een kind, was het zo nauw dat het om je lichaam spande als een tweede huid; je kon de ribben er doorheen zien steken en ondanks de kou stikte je erin. En als ze je klompenmaat niet hadden, gaven ze steevast een kleinere. We kregen ook bonnetjes voor briketten en turf. Hein en ik gingen ze aan ‘t andere eind van de stad halen met de slee; hij ervoor gespannen en ik duwend, zó baanden wij ons een weg door de sneeuw die tot halverwege de knieën kwam. Ook kregen we kaartjes voor erwtensoep, waarvan wij er soms een paar van de hand deden om zeep en soda voor de was te kunnen kopen. Om zeven uur ‘s morgens gingen wij in de rij staan voor de deur van de ‘rijke huizen’ aan de hoofdgrachten. De knechts lieten hun afkeer van ons vuile zoodje duidelijk merken door te zeggen dat er in de grachten toch genoeg water was om ons te wassen, als we daar zin in hadden gehad. En dan kregen we bonnetjes voor erwten, bonen en gort aangereikt. Wij waren overgeleverd aan een liefdadigheid die opzettelijk zo bekrompen mogelijk werd gehouden en waardoor wij voor altijd werden ingedeeld bij de klasse der zwervers en paria’s.’

Uit: Neel Doff, ‘Dagen van honger en ellende’, 1911, 64-66

Mercier is wellicht geen heilige geweest, maar de termen van het moderne heiligenleven waren in haar tijd belangrijk genoeg om te veronderstellen dat zij – op welke manier dan ook – van betekenis zijn geweest voor haar leven en werk.

Mercier gaf haar krachten aan maatschappelijke kwesties waar veel verandingsgezinde intellectuelen, maatschappijhervormers en politici zich in de laatste decennia van de negentiende eeuw mee bezighielden. Als verzamelterm voor die problemen gebruikte men de term 'sociale kwestie'. Daaronder werden allerlei zaken gevat die te maken hadden met het 'kwade leven' van de arbeidende klassen in het langzaam industrialiserende laat-negentiende-eeuwse Nederland. Armoede, kinder- en vrouwenarbeid, slechte leefomstandigheden en hygiëne, drankmisbruik en prostitutie waren enkele van een opeenhoping van problemen die onder de noemer sociale kwestie werd besproken.

Mercier maakte deel uit van een gezelschap uit de burgerij afkomstige progressieve intellectuelen en politici – meest links-liberale heren – dat zich de toestand van de arbeidende klassen had aangetrokken. Afkerig van de socialis­tische arbeidersbeweging die zich vanaf de late jaren zestig van de negentiende eeuw in Nederland roerde, probeerde deze groep met een combinatie van staatsgrijpen en bevordering van zelfredzaamheid de situatie van de arbeidende klassen te verbeteren en hen te integreren in de Nederlandse staat en natie. In de jaren zeventig en tachtig boekten deze sociaal-liberalen al enige successen met bijvoorbeeld het kinderwetje van Van Houten en met de parlementaire enquête van 1886 naar de werk- en levensomstandigheden van arbeiders. In de jaren negentig en vlak na de eeuwwisseling sloegen zij hun slag pas goed met de invoering van meeromvattender sociale wetgeving en met een uitbreiding van het kiesrecht.

Mercier hield zich niet alleen met sociale problemen bezig maar was ook hevig geïnteresseerd in vrouwenemancipatie. De vraag hoe de sociale kwestie en 'het vrouwenvraagstuk' zich tot elkaar verhielden stond centraal in haar werk. Zij was een van de vrouwen die vanaf ongeveer 1870 de Nederlandse burgerij ervan probeerden te doordringen dat de 'maatschappelijke positie van den vrouw' verandering behoeftte. In de jaren negentig zou het feminisme met kopstukken als Aletta Jacobs uitgroeien tot een krachtige sociale en politieke beweging. Toen Mercier over het vrouwenvraagstuk begon te publiceren behoorde zij met de schrijfster Betsy Perk en de pedagoge Elise van Calcar tot de zeer weinigen die zich daarmee bezighielden.

Mercier begon vanaf de jaren zeventig aan het publieke debat deel te nemen. Zij publiceerde, aanvankelijk onder pseudoniem, artikelen in Betsy Perks *Onze Roe­ping*, *Orgaan voor de Nederlandsche Vrouw* en later in sociaal-liberale tijdschriften als het intellectuele *Vragen des Tijds* en het op een breder publiek gerichte *Sociaal Weekblad*. Ze schreef onder meer over onderwijs en arbeid voor vrouwen, over filantropie en maatschappelijk werk en over huisvesting voor arbeiders. Daarnaast publiceerde ze meer theoretische sociale beschouwingen waarin ze meestal de werken van bekende denkers als Darwin, Spencer en John Stuart Mill besprak en deze een plaats gaf in haar eigen beschouwing van de maatschappij.

Artikelen over literatuur stonden altijd in het teken van de oplossing van sociale problemen. Soms was dit direct het geval, bijvoorbeeld in een bespreking van de utopisch-socialistische roman *In het jaar 2000*. Soms gebeurde het indirect zoals in een bespreking van het werk van George Eliot die in het teken stond van de levenslessen voor vrouwen die dit werk zouden bevatten.

In haar stukken over vrouwenemancipatie hekelde Mercier de leegte in de levens van jonge vrouwen die voor geen enkele nuttige arbeid waren opgeleid. Zij bepleitte scholing en beroepsarbeid voor jonge ongehuwde en onbemiddelde vrouwen die zo in hun eigen levensonderhoud konden gaan voorzien. Voor vrouwen met ruimere financiële middelen wilde zij een opleiding die het hen mogelijk zou maken zich voor maatschappelijke hervorming in te zetten.

Mercier leverde met haar stukken een formulering van het vrouwenvraagstuk die zeer invloedrijk zou blijken in de eerste feministische golf. Menig feministe van de eerste golf zou in terugblikken op deze periode vertellen hoe Merciers werk haar had geïnspireerd en haar tot het feminisme en tot activiteiten op sociaal terrein had gebracht (De Wilde, 1985, 59). Mercier hielp de aandacht te vestigen op de noodzaak van onderwijs voor meisjes en jonge vrouwen en op het belang van arbeid van vrouwen die zowel henzelf als de maatschappij ten goede moest komen. En vooral dat laatste is hier van belang. Mercier presenteerde in haar artikelen het ideaal van een vrouwenarbeid die zowel vrouwen zelfstandigheid en een nuttige levensbestemming zou bezorgen, als een onmisbare bijdrage zou leveren aan de oplossing van prangende sociale problemen. Door vrouwen met behulp van maatschappelijk nuttige arbeid te bevrijden uit economische onzelfstandigheid en een leven van leegte, zou ook de oplossing van de sociale kwestie ter hand worden genomen. Deze samentrekking van vrouwen- en sociale kwestie behoorde tot de kern van Merciers ideeën (Bervoets, 1994, 41).

Het scharnier dat vrouwenemancipatie aan de oplossing van de sociale kwestie verbond, was de vrouwelijke deugd. Mercier veronderstelde dat vrouwen beschikten over een bijzonder moreel vermogen dat aangewend zou kunnen worden bij de bestrijding van sociale misstanden. Dat zou echter alleen mogelijk zijn wanneer deze bijzondere morele krachten ook een plaats in het openbare leven zouden krijgen. Emancipatie, en in het bijzonder de deelname van vrouwen aan maatschappelijk nuttige arbeid, was dan ook geboden. Op die manier zou de weg worden geopend naar een heilzame invloed van vrouwelijke morele vermogens op de sociale misère van de moderne tijd. In de figuur van de maatschappelijk werkster zoals Mercier die schilderde kreeg de koppeling van vrouwenvraagstuk aan sociale kwestie het duidelijkst gestalte. En ook de plaats die Mercier aan de vrouwelijke moraal in de moderne wereld toekende werd zichtbaar in haar portret van de nieuwe maatschappelijk werkster.

Zoals hieronder nog uitgebreider ter sprake zal komen, veronderstelde Mercier niet dat vrouwen zonder meer deugdzame wezens waren wier morele gaven automatisch de wereld tot heil zouden strekken. Het vrouwelijk moreel potentieel moest worden opgewekt, door opvoeding en onderwijs in goede banen worden geleid en het zou zich vaak slechts in haar meest glorieuze gedaante

1876 Het Genootschap Liefdadigheid Naar Vermogen (thans Stichting Zorg en Bijstand en Blankenberg Stichting) werd in 1871 opgericht te Amsterdam. Het Genootschap wilde behoeftigen van de ondergang behoeden door ondersteuning te bieden. Enkele voorbeelden uit het jaarverslag van 1876:

Lijst A. Wekelijksche of Maandelijksche Ondersteuning.

No.47. Wed. B.H.P., eene armoedige maar zindelijke vrouw van 78 jaren, heeft in 1876 erg gesukkeld. Door onze bijdrage van f1,- 's weeks, later tot een f1.50 verhoogd en den bijstand van hare gehuwde dochter kan zij in het noodige voorzien. Zij is hoogst zwak en door haar gebrekkig inzicht niet bij machte iets noemenswaardig te doen. Breiwerk was het eenige, dat wij haar af en toe verschaffen. De Herst. Evang. Luth. Gemeente betaalde hare huishuur.

No.79. Vrouw K. geb. S. werd door haren tweeden echtgenoot verlaten en bleef met hare zes kinderen in zeer behoeftige omstandigheden achter. Van eene verdienste van f 4.50 's weeks moest zij toen, na aftrek der huishuur, trachten rond te komen. Zij is eene knappe, heldere vrouw, op wier gedrag niets viel aan te merken. Tijdens haar eerste huwelijk kon zij met zuinigheid en orde, door de verdienste van haar man, in alle behoeften voorzien. Doch toen deze was overleden, meende zij, met het oog op haar kroost en op aanraden van eenige dames goed te doen door zich met zekeren K. weder in het huwelijk te begeven. Het was echter verre van gelukkig; de omgang van harer tweeden echtgenoot met werkvolk van minder fijn allooi had op dezen eenen ongunstigen invloed; hij loog zijne, vrouw gedurig voor, hield dikwerf de helft zijner verdiensten voor zich, om die aan drank te besteden en verliet plotseling de gemeenschappelijke woning. (...) De inlichtingen omtrent de vrouw waren zeer goed en wij besloten, op advies der Commissie haar voorloopig met f 3 's weeks te gemoet te komen; later wenschen wij haar door een renteloos voorschot in staat te stellen een zaakje te beginnen.

Lijst B. Rentelooze Voorschotten.

No.41. Cd.K. woont met zijn vrouw en zeven kinderen in de S.straat. Een renteloos voorschot was aangevraagd met het doel een brooddepôt en handel in aardewerk op te richten, K. was weleer een der oudste knechts aan de in 1875 door brand vernielde suikerfabriek in de Bikkerstraat. De inlichtingen waren hoogst gunstig en de aanbeveler was bereid als borg op te treden. Wanneer wij ook voor dit gezin eene geschikte woning gevonden hebben, zullen wij het verlangde renteloos voorschot verstrekken.

Uit: Archief Blankenberg Stichting, *Verslag van het eerste genootschap Liefdadigheid naar Vermogen (L.N.V.), 1876.*

te manifesteren na zware persoonlijke strijd (Bervoets, 1994, 54; Dudink, 1997, 200). Het is met betrekking tot dit punt van de levensstrijd dat Merciers biografen graag haar leven beschreven met de woorden die zij zelf eerder had gebruikt om het goede vrouwenleven te beschrijven.

Merciers leven leende zich inderdaad wel voor een vertelling in termen van strijd en overwinning van de geest op het lichaam (Zie voor hedendaagse levensbeschrijvingen: De Wilde, 1985; De Regt en De Wilde, 1992). Zij was in 1839 te Amsterdam geboren en groeide daar op in een gezin met zeven broers en zusters. Haar vader, commissionair, overleed toen zij vijftien jaar oud was. Zij kon na haar vaders dood niet meer schoolgaan en moest meehelpen in de verzorging van het gezin. Desondanks lukte het haar zich door zelfstudie voor te bereiden op het onderwijzersexamen dat zij echter nooit aflegde. Een 'zenuwongesteldheid' maakte het haar tussen haar 25^e en 30^e levensjaar onmogelijk te werken of te studeren en zou haar ook voor de rest van haar leven ongeschikt doen zijn voor langdurige en ingespannen arbeid. Hoewel zij wel betaalde arbeid verrichtte, moesten zij en haar zus, met wie zij samenleefde, financieel worden ondersteund door hun broers. Ondanks een zwakke lichamelijke conditie wist Mercier heel wat werk te verzetten, en dit feit vormde – gepresenteerd als de overwinning van een door idealen gedreven geest op een zwak lichaam – de rode draad in veel gedenkschriften die aan haar leven werden gewijd.

In 1870, net hersteld van haar langdurige inzinking, begon zij met publiceeren. In de jaren tachtig en negentig zou veel praktische arbeid volgen die bijna altijd in het teken stond van de gelijktijdige oplossing van de vrouwen- en de sociale kwestie. Mercier nam in 1886 het initiatief tot de oprichting van een volkskeuken in de Amsterdamse Jordaan. Deze moest arbeiders tegen kostprijs – want liefdadigheid mocht het niet zijn – een goede warme maaltijd bieden. Het startkapitaal was van een gefortuneerde ondernemer afkomstig en dat gold ook voor twee andere initiatieven waarin Mercier een grote en soms leidende rol speelde. Na door Aletta Jacobs in de Amsterdamse sloppenwijken te zijn rondgeleid ontwikkelde Mercier een sterke interesse voor de verbetering van de lamentabele woonomstandigheden van arbeidersgezinnen. Geïnspireerd door buitenlandse voorbeelden nam ze deel aan de oprichting van de N.V. Bouwonderneming Jordaan die 131 krotten in de Jordaan opkocht, tot goede arbeiderswoningen deed verbouwen en liet bewonen onder toezicht van een woningopzichter – dit laatste naar voorbeeld van Octavia Hill in Engeland.

Uit Engeland was ook het Toynbeewerk afkomstig dat Mercier met veel passie in Nederland bepleitte. Het Toynbeewerk was gericht op het bevorderen van de klassenharmonie door een ontmoeting mogelijk te maken van arbeidende en hogere klassen in volkshuizen die verheffing van het volk ten doel hadden. In Amsterdam werd in 1892, wederom in de Jordaan, het volkshuis Ons Huis geopend. Mercier had zitting in het bestuur en oefende aanmerkelijke invloed uit op de inhoud van de lessen, lezingen en andere activiteiten die werden aangeboden.

Met Marie Muller-Lulofs en de sociaal-liberaal Arnold Kerdyk stond Mercier in 1899 aan het begin van de oprichting van de Opleidingsinrichting voor Socia-

TEEKENING OP DE COLLECTEKAART 1928—'29.

len Arbeid, de latere School voor Maatschappelijk Werk. Ook in het programma van deze school – en niet te vergeten in de oprichting van deze school zelf – was veel van het gedachtegoed van Mercier terug te vinden (Bervoets, 1994, 106-141). De school zou een vrouwelijke behoefte en haar vermogen tot bijdragen aan sociale verbetering in goede banen moeten leiden. Er moesten maatschappelijk werksters worden opgeleid die zowel over degelijke kennis als over een juiste morele houding beschikten om dit werk naar behoren te kunnen doen.

De offerande van het eigen ik

De morele vermogens van 'de vrouw' stonden centraal in Merciers ideeën over sociale verbetering, het feminisme en het maatschappelijk werk. Vanzelfsprekend was de morele hoogstaandheid van de vrouw echter allerminst. In Merciers

werk zijn hier en daar apodictische uitspraken te vinden die doen vermoeden dat zij de morele kwaliteit van de vrouw eenvoudigweg veronderstelde. 'Wij vrouwen zijn geboren moralisten. Gelijk de magneetnaald naar het Noorden, wordt onze geest naar die zedelijke wereld heengetrokken, die in het mensche-lijk gemoed besloten ligt', schreef ze bijvoorbeeld in 1885 (Mercier, 1885a, 275-276). Wat echter de overhand had in Merciers uiteenzettingen over de vrouwelijke morele kwaliteiten, was het idee dat deze niet gegeven waren, maar bereikt en bevochten moesten worden (Dudink, 1997, 186-204).

Het eindpunt van Merciers verhandelingen over morele idealen was altijd de opoffering van het zelf, het geven van zichzelf aan een ideaal van (maatschap-pelijke) verbetering. Deze zelfopoffering laat zich echter gemakkelijk verkeerd begrijpen. Zelfopoffering bij Mercier verschilt van een eenvoudig idee daarvan omdat zij dacht dat men eerst iemand moest worden alvorens men zich kon geven. Dit idee was vooral van belang in de context van Merciers feminisme. Zij contrasteerde haar idee van zelfopoffering met idealen en praktijken van vrouwe-lijke zelfopoffering, waarin het vrouwelijk zelf al was vergeven nog voordat het zich had kunnen ontwikkelen.

Mercier wees bijvoorbeeld op gangbare ideeën over de levensbestemming van vrouwen waarin het huwelijk een dermate belangrijke plaats innam, dat jonge vrouwen over zichzelf slechts als (toekomstige) echtgenotes konden den-ken. Ze meende dat veel vrouwen volstrekt gericht waren op het behagen van een mogelijke huwelijkspartner en daardoor geen idee konden ontwikkelen over wie zij zelf (wilden) zijn; slechts wat mannen verlangden dat zij waren, werd door hen van belang geacht. In scherpe bewoordingen wees Mercier een dergel-ijke vrouwelijke neiging – en een maatschappelijke dwang – tot zelfopoffering en tot het behagen van anderen af, omdat die het vrouwen onmogelijk zou maken een eigen individualiteit te ontwikkelen.

Tegenover behaagzucht en al te bereidwillige zelfopoffering plaatste Mercier een ideaal van 'karaktervorming'. Daarin draaide het om de ontwikkeling van een authentieke individualiteit, die los van maatschappelijke dwang tot conformisme en innerlijke neiging tot behagen moest worden verworven. Voor de samenstelling van dit ideaal had Mercier geput uit verschillende bronnen, zoals het liberalisme van authenticiteit en non-conformisme van de Engelse denker John Stuart Mill. Nog belangrijker dan de tijdgenoot Mill waren voor Mercier de filosofen van het antieke Griekenland. Met hen had Mercier kennisgemaakt toen zij na een geloofscrisis zich in theologische en filosofische literatuur had ver-diept. Wat zij in hen vond was een combinatie van een niet-christelijk ideaal van het goede met een streven naar zelfverwezenlijking. Vooral voor jonge vrouwen zouden de Griekse filosofen goede gidsen zijn op weg naar de vorming van een eigen individualiteit, een onafhankelijk oordeel en een zelfstandig verworven ideaal van het goede leven.

De Griekse filosofie was echter niet voldoende om de vrouwelijke morele kwaliteiten echt ten volle te ontwikkelen. Wat Mercier in de Grieken was gaan missen, was 'die krachtige mensenmin, dat medelijden, die ontferming, die (...) de basis van het Christendom uitmaakt' (Treub, 1911, 8). Uiteindelijk

bracht zij deze christelijke deugden in de vorm van een nieuw ideaal van zelfopoffering terug in haar denken over het goede vrouwenleven. Het ging hier echter nadrukkelijk om een nieuw ideaal van zelfopoffering. Het zelf dat geofferd werd had zich namelijk eerst tot zelfstandig individu ontwikkeld. Pas dan kon deze tot zelfstandig individu ontwikkelde vrouw besluiten zich welbewust te geven aan het nastreven van morele idealen. Deze morele idealen kregen in Merciers geschriften vervolgens altijd de vorm van een intense betrokkenheid bij sociale hervorming. Het ging hier om een zelfopoffering van een hogere orde, een 'offerande van het eigen ik (die) de meest ware en volledige uitdrukking van het eigen ik moet worden genoemd' (Mercier, 1883, 25). Deze morele kwaliteiten werden niet gemakkelijk bereikt. Mercier benadrukte geregeld de strijd die geleverd moest worden voordat vrouwen zover waren dat zij de offerande van het eigen ik als 'de zuiverste en volledigste openbaring hunner individualiteit' konden begrijpen.

De filosofische toonzetting en paradoxale conclusies van Merciers bespiegelingen over vrouwen, moraal en maatschappij geven misschien aanleiding te denken dat zij zich niet gemakkelijk lieten vertalen in voorstellen over de praktijk van het maatschappelijk werk. Dat was echter niet het geval. Merciers ideeën over het maatschappelijk werk stonden in een rechte lijn met haar meer theoretische verhandelingen. Die werden uitgewerkt in een pleidooi voor maatschappelijk werk dat zowel professioneler als moreel beter zou zijn dan de bestaande traditionele liefdadigheid en armenzorg.

Zo waarschuwde Mercier bijvoorbeeld dat vrouwen met ambities in de 'philantropie' niet al te jong mochten zijn en eerst 'eigen karakter' moesten ontwikkelen voor zij zich aan maatschappelijke zaken zouden wijden. Hun motieven mochten slechts door 'liefde, niets dan liefde' worden ingegeven, maar dat mocht niet de christelijke liefde of liefde in gebruikelijke zin zijn. Die vormen van liefde zouden ineffectief zijn bij het werkelijk bieden van sociale bijstand omdat zij blind waren voor de mogelijke ongewenste negatieve effecten van de geboden hulp. Liefde diende tot 'rechtvaardigheid' te zijn getransformeerd alvorens zij op haar plaats was in sociale activiteiten (Mercier, 1884).

In deze nadruk op tot rechtvaardigheid getransformeerde liefde ging een nauw verholten verwijt schuil aan de traditionele liefdadigheid en armenzorg, waarin veel vrouwen uit de burgerij en de goeude kringen actief waren. Mercier was afkerig van de ongerichte behoefte tot weldoen die de drijfveer van deze liefdadigheid zou zijn, en die zich minder om de resultaten van dat werk dan om de behoeften van weldoeners bekommerde. Ze veroordeelde bovendien de standsvooroordelen waardoor deze weldadigheid zonder rechtvaardigheid werd gekleurd en de ongelijkheden waarvan ze doortrokken was. Mercier bepleitte een verandering van deze activiteiten die deze zowel effectiever, moreel hoogstaander als rechtvaardiger zouden maken. De vrouw die zich in intellectueel en moreel opzicht tot zelfstandig individu had ontwikkeld zou als geschoold maatschappelijk werkster met respect voor haar clientèle die vernieuwingen kunnen brengen.

Een tot rechtvaardigheid getransformeerde liefde zag Mercier bijvoorbeeld achter het door Octavia Hill in Londen ontwikkelde beheer van arbeiderswoningen dat zij in de Amsterdamse Jordaan hielp introduceren. De kern van dit systeem bestond uit een zakelijke relatie tussen woningbeheerster en bewoners: goed onderhouden woningen in ruil voor stipte huurbetaling. Deze zakelijke relatie zou later tot een meer persoonlijke verhouding kunnen uitgroeien waarin de woningopzichteres zich tot raadgeefster en opvoedster van de arbeidersgezinnen ontwikkelde (De Regt, 1984, 179-181). De blinde liefde kon nimmer aan de basis van een dergelijke ontwikkeling staan; dat kon alleen de juiste liefde die door kennis en karakter werd gestuurd.

Liefde en sociologie

De door kennis en karakter getransformeerde liefde stond niet alleen in Merciers programma voor het maatschappelijk werk centraal. Ook haar sociologische ideeën, die ze als theoretische rechtvaardiging van haar praktische plannen presenteerde, was van dit ideaal van transformatie doortrokken. Zoals veel maatschappijbeschouwers uit de late negentiende eeuw probeerde Mercier een sociologie te bedenken die niet alleen de bestaande maatschappij en haar wording zou analyseren, maar ook een politieke en morele theorie voor de toekomst omvatte (Waldijk, 1996, 105-108). Deze sociologie moest in twee opzichten juist zijn. Zij diende een adequaat inzicht in (het ontstaan van) de moderne samenleving te bieden en moest dat vervolgens op overtuigende manier koppelen aan een moreel juist perspectief op de verdere ontwikkeling van de samenleving.

Steunend op het werk van de Franse socioloog Fouillée formuleerde Mercier een sociologie waarin het – net als in haar ideeën over het maatschappelijk werk – draaide om de gevaren en beloften van de liefde (Mercier, 1885b). Ze stelde dat de ongerichte, zich totaal gevende liefde een grote rol speelde in het vestigen en bewaren van de samenhang van de maatschappij, maar dat dit vooral voor de eenvoudiger samenlevingen van het verleden gold. In de zowel complexere als moreel verder ontwikkelde moderne samenleving berustte de maatschappelijke cohesie niet langer uitsluitend op een ongerichte zelfopoffering ten behoeve van het grotere geheel. Deze ongerichte liefde was kenmerkend voor 'het dierlijk organisme'. Wat de hoger ontwikkelde mensenmaatschappij karakteriseerde was een zich ontkiemend vermogen van individuen om zich niet blind, maar welbewust en vrijwillig te geven, het vermogen om een verworven individualiteit in te zetten voor het belang van het algemeen. In Merciers werk was de maatschappelijk werkster misschien wel de meest concrete belichaming van dit nieuwe morele vermogen.

In politieke zin betekende deze sociologie een afwijzing van het socialisme ten gunste van een met idealen van sociale rechtvaardigheid aangevuld liberalisme. Mercier plaatste het socialisme in het verlengde van de dierlijke zelfopoffering uit vroegere samenlevingen. In de moderne maatschappij was voor deze dierlijke zelfopoffering echter al minder plaats dan voorheen, en in de

maatschappij van de toekomst mocht er al helemaal geen plaats meer voor zijn. Die moest zich richten naar de liefde die rechtvaardigheid was geworden, de liefde die er welbewust en niet instinctief voor koos zich te geven en op basis van kennis en moraal de samenleving bij elkaar hield.

Deze sociologie was bedoeld om een sociaal-liberale politiek te schragen die individualiteit en individuele rechten in ere hield en ze aanvulde met gematigde vormen van staatsingrijpen en collectivisme. Misschien lijkt het of we met dit sociaal-liberalisme van gematigde staatsinterventie weer in het heden zijn aanbeland. Deze politiek toont immers verwantschap met hedendaagse pleidooien voor een combinatie van liberalisme en sociaal-democratie, van markt en staat. Mijns inziens scheiden de morele premissen van deze sociologie ons echter eerder van het denken en handelen van Hélène Mercier en haar tijdgenoten – inclusief hun sociaal-liberale politiek en haar ideale maatschappelijk werkster – dan dat het ons daarmee verbindt.

Deze sociologie had – zoals alle negentiende-eeuwse sociale theorieën – een evolutionaire inslag. De ontwikkeling van de maatschappij werd erin voorgesteld als een vooruitgangsgeschiedenis waarin de moraal centraal stond. De vooruitgang liet zich namelijk aflezen aan de progressie van de moraal – in het geval van Merciers sociologie aan de ontwikkeling van blinde liefde tot een welbewust streven naar rechtvaardigheid. Daarnaast was de moraal prominent aanwezig in het idee dat de verdere ontwikkeling van de maatschappij door die nieuwe, hogere moraal moest – en zou – worden gestuurd. Voor die verdere vooruitgang was het individu dat zichzelf tot hoger moreel wezen ontwikkelde onmisbaar. Maatschappelijke vooruitgang lag direct in het verlengde van het vermogen van individuen om in moreel opzicht boven zichzelf uit te stijgen.

Het lijkt mij zeer de vraag in hoeverre de premissen van deze laat-negentiende-eeuwse sociologie nog opgeld doen aan het einde van de twintigste eeuw. Nog maar weinigen zijn bereid te geloven dat de ontwikkeling van de maatschappij in termen van evolutie, laat staan morele evolutie, moet worden begrepen. En ook het idee dat individuele morele kwaliteiten de maatschappelijke ontwikkeling sturen geldt niet langer als een houdbaar sociologisch inzicht.

In de loop van deze eeuw is deze negentiende-eeuwse opvatting over de verhouding tussen individu en maatschappij vervangen door een radicaal sociologisch perspectief. Daarin is het individu op steeds verdergaande wijze gedacht als het product van de maatschappij – in plaats van andersom. Het maatschappelijk werk heeft zowel geprofiteerd van het opkomen van deze gedachte als geholpen die verder te verspreiden. Eén van de belangrijkste rechtvaardigingen voor de ontwikkeling van het maatschappelijk werk was immers de stelling dat mensen hun misère niet aan eigen falen of onwil te danken hadden, maar aan de maatschappelijke omstandigheden waarin zij leefden. Dit idee is de laatste twee decennia zwaar onder vuur komen te liggen. Dat heeft niet geleid tot eerherstel van ideeën waarin het vermogen tot morele (zelf-)verheffing centraal staat. Daarentegen heeft de sociale determinatie het veld moeten ruimen voor de (aloude) determinatie door de biologie, zoals in de zeer invloedrijke theorieën over de bepaaldheid van het individu door zijn erfelijk genetisch materiaal.

Een beroep op morele kwaliteiten valt echter wel degelijk te beluisteren in het huidige politiek-sociale debat, en dat is zelfs heel vaak het geval. In een context die wordt gevormd door een conflict tussen twee verschillende opvattingen van determinatie bestaat voor een oproep tot morele (zelf-)verheffing echter weinig ruimte. De dominante opvattingen over het wezen van de mens vertellen momenteel een ander verhaal dan dat van morele verbetering. In de tijd van Hélène Mercier lag dat anders. De ideeën over individuele en collectieve morele vooruitgang die zij en haar mede sociale hervormers verkondigden, bezaten voldoende aansluiting bij de dominante verhalen en termen van hun tijd om effectief een nieuwe sociale politiek te kunnen rechtvaardigen (Dudink, 1997). Het maatschappelijk werk in Nederland berust daarmee voor een deel op deze premissen van morele vooruitgang en zelfverheffing. Het is de ironie van de geschiedenis dat het maatschappelijk werk vervolgens heeft geholpen deze premissen van hun geloofwaardigheid te ontdoen. Voor wie zich inspant om het maatschappelijk werk nu zijn legitimiteit te laten behouden, bestaat er echter geen eenvoudige weg meer terug naar de morele veronderstellingen waarop Hélène Mercier zich nog kon beroepen.

Literatuur

- Bervoets, L., *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en seks in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling*. Amsterdam, 1994.
- Dudink, S., *Deugzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*. Amsterdam, 1997.
- Kapteijn-Muijsken, G., 'Helene Mercier. Eene heilige van den nieuwen tijd', in: *De Nieuwe Gids*, 1911-I, 204-221.
- Mercier, H., 'Karaktervorming der vrouw', in: *Vragen des Tijds*, 1883-I, 1-48.
- Mercier, H., 'Philantropie', *Vragen des Tijds*, in: 1884-I, 207-238.
- Mercier, H., 'Op den drempel van het maatschappelijk leven. Eerste artikel', in: *Vragen des Tijds*, 1885a, 275-307.
- Mercier, H., 'Op den drempel van het maatschappelijk leven. Derde artikel', in: *Vragen des Tijds*, 1885b, 1-48.
- Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsoffensief. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Amsterdam, 1984.
- Regt, A. en I. de Wilde, 'Mercier, Helena', *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland 5*. Amsterdam, 1992, 195-198.
- Treub, M.W.F., 'Helene Mercier – Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen', 1911, 1-40.
- Waaldijk, B., *Het Amerika der vrouw. Seks en geschiedenis maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten*. Groningen, 1996.
- Wilde, I. de, 'Er is een heilig moeten, waartegen geen bezwaar is bestand. De betekenis van Hélène Mercier voor de vrouwenbeweging', in: *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Nijmegen, 1985, 59-77.